

حج / پابرهنگی ← حج پیاده

حج / تغذیه: تغذیه و اطعام حاجیان در حرمین

روی آوردن مردم به خانه خدا و برگزاری حج، مسائل متعددی همراه دارد؛ از جمله این مسائل، نحوه تغذیه و تهیه مواد خوراکی برای حج گزاران است. تغذیه حاجیان، در مواردی با اطعام از سوی اهل مکه یا دیگران بوده و در اکثر موارد، با هزینه خود حاجی و از سوی وی یا حمله داران یا مطوفان صورت می گرفته است. در این نوشته، به بررسی وضعیت تغذیه حج گزاران، تهیه مواد اولیه و همچنین تغذیه حاجیان در دوره معاصر، خواهیم پرداخت.

◀ **اطعام:** اطعام اهل مکه نسبت به حج گزاران و زائران خانه خدا سابقه دیرینه دارد^۱ و سنت رفادت، در میان عرب جاهلی، به اطعام حاجیان در طول برگزاری مناسک حج اشاره دارد.^۲ اطعام قصی بن کلاب جد پنجم رسول خدا ﷺ، هاشم^۴ و دیگر افراد^۵، نمونه‌هایی از اطعام حج گزاران است.

الاحصائی السنوی ۱۴۳۳ق: اداره العامه للاحصاء و المعلومات بوزارة الصحة المملكة العربية السعودية، ریاض، وزارة الصحة؛ كتاب خلاصه نخستین همایش بین المللی پزشکی حج و زیارت: تهران، ۱۳۹۱ش؛ مجموعه رسائل خطی فارسی: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸ش؛ **مطالعات اسلام و روانشناسی(دو فصلنامه):** پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم؛ **المملكة العربية السعودية فی مائه عام: دراسات وبحوث، ج ۱۰ الامن و الصحة، دار الملک عبدالعزیز، ریاض، ۱۴۲۸ق؛ من لایحضره الفقیه:** محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق) (۳۱۱-۳۸۱ق.)، تحقیق و تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق؛ **موسوعة مرآة الحرمین:** ایوب صبری پاشا، قاهره، دار الافاق العربیه، ۲۰۰۴م؛ **میقات حج (فصلنامه):** تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت؛ **ندوة الحج الکبری:** السلامة فی الحج، وزارة الحج، ریاض، وزارة الحج، ۱۴۳۱ق؛ **وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی:** علی بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

Guests of GOD, Robet Bianchi, New York, Oxford university press, 2004/ Hajj: Journey to the Heart of Islam, Venetia Porter, British Museum Press, 2012/ the Hajj Today, F. E. Peters, New Jersey, Princeton University Press, 1994

کامران محمد حسینی

۱. التاريخ القويم، ج ۶، ص ۱۵۳.

۲. التدوین فی اخبار قزوین، ج ۲، ص ۴۴۷.

۳. اخبار مکه، الازرقی، ج ۱، ص ۱۵۵.

۴. الطبقات، ج ۱، ص ۷۶؛ البدایة و النهایة، ج ۲، ص ۲۵۲؛ اخبار

مکه، الفاکهی، ج ۳، ص ۲۲۳.

۵. تاریخ مکه المشرفه، ابن ضیاء، ص ۶۴-۶۶.

ضمن گزارش اطعام عبدالباسط (م. ۸۵۱ق.) - از صاحب‌منصبان دولت ظاهریان - نسبت به حاجیان در طی مسیر مصر به مکه و مدت اقامت در مکه و هنگام بازگشت^۸، از عدم انجام سنت اطعام در زمان خود یاد کرده و از زمان انقطاع آن اظهار بی‌اطلاعی می‌کند.^۹ برخی معتقدند از قرن نهم، به جهت سهولت راه‌ها و کثرت حج‌گزاران، تغذیه حجاج در مقابل اخذ اجرت بر عهده مطوفین قرار گرفت.^{۱۰} (← اطعام)

در برخی موارد، حکومت یا خیرین، اسکان حج‌گزاران را تکفل می‌کردند و تغذیه ایشان را نیز بر عهده می‌گرفتند.^{۱۱} وقفیات متعددی نیز برای تغذیه خاص یا عموم در نظر گرفته می‌شد.^{۱۲} برخی مناطق و کشورها نیز، برای اطعام و اسکان حج‌گزاران فقیر منطقه خود صدقاتی را در نظر می‌گرفتند.^{۱۳}

۱۷ **اطعام مدینه:** در مدینه، از زمان پیامبر اکرم ﷺ تا عصر خلفاء، توزیع غذا میان

پس از هاشم، عبدالمطلب حاجیان را اطعام می‌کرد.^۱ پس از او و حتی در زمان ظهور اسلام، ابوطالب به این سنت اقدام می‌کرد.^۲ با شکل‌گیری حکومت نبوی در مدینه و در اولین حج مسلمانان در سال نهم هجری، پیامبر اکرم ﷺ مالی در اختیار ابوبکر قرار داد تا حاجیان را بدان اطعام کند و در حجة الوداع نیز حاجیان را اطعام کرد.^۳ پس از پیامبر ﷺ نیز اطعام حاجیان در روز قربانی، تا پایان ایام حج که به طعام الموسم معروف شد، از سوی خلفا ادامه داشت.^۴ معاویه با ایجاد خانه‌ای به نام دارالمرآجل در مکه، امکانات طبخ و مواد اولیه طعام حاجیان را در آن قرار داد که علاوه بر موسم حج، در ماه رمضان نیز اطعام می‌کرد.^۵ سنت اطعام در ایام حج، تا اوائل قرن دهم هجری، میان حاکمان اسلامی ادامه داشت.^۶ کردی سنت اطعام را تا زمان فاسی (۸۳۲ق.) رایج می‌داند^۷ و نهروانی (م. ۹۹۰ق.)

۱. شفاء الغرام، ج ۲، ص ۱۰۶.

۲. اخبار مکه، الازرقی، ج ۱، ص ۸۲.

۳. اتحاف السوری، ج ۱، ص ۵۶۷؛ شفاء الغرام، ج ۲، ص ۱۰۶؛

سمط النجوم، ج ۱، ص ۲۴۹.

۴. تاریخ مکه المشرفة، ابن ضیاء، ص ۶۴-۶۶.

۵. مشیر الغرام، ص ۳۲۶؛ تاریخ مکه المشرفة، ابن ضیاء،

ص ۶۴-۶۶.

۶. سمط النجوم، ج ۱، ص ۲۴۹؛ السیرة الحلیبه، ج ۱، ص ۲۳.

۷. تاریخ القویم، ج ۶، ص ۱۵۲.

۸. الإعلام بأعلام بیت الله الحرام، ص ۲۳۳-۲۳۴؛ تاریخ القویم،

ج ۲، ص ۵۶۰.

۹. الإعلام بأعلام بیت الله الحرام، ص ۷۹.

۱۰. تاریخ القویم، ج ۶، ص ۱۵۳.

۱۱. میقات حج، ش ۵، ص ۱۸۷، «حجاج ترکستان، راه‌ها و

دشواری‌ها».

۱۲. مرآة الحرمین، ص ۱۵۶، ۴۷۷.

۱۳. موسوعة مكة المكرمة، ج ۴، ص ۱۴۰.

مسافران فقیر رایج بود. با افزایش تعداد این افراد، حاکمان مدینه، با جمع آوری صدقات و تبرعات کشاورزان مدینه، فقرا را در مدت زیارت مرقد نبوی تغذیه می کردند. به مرور این امر به اداره ضیافت نبوی (دارالضیافة النبویة) واگذار شد و با کاهش صدقات و درآمد آن، تغذیه زائران فقیر مدینه نیز سامان خود را از دست داد.^۱ در مقاطعی از دوره عثمانی در مدینه، از طرف سلطان، شورها، برنج، زرده و عاشورا (نوعی آش که همه ساله به مناسبت روز دهم محرم طبخ می شد) میان حجاج تقسیم می گردید.^۲

◀ **تهیه غذا:** گذشته از اطعام رایگان حج گزاران، تهیه خوراک، همانند تهیه چادر و خدمتکار و دیگر نیازمندی‌ها از سوی خود حاجی انجام می گردید یا در مواردی، طی قراردادی، به حمله‌داران واگذار می شد.^۳ که تقریباً شکل ثابتی در دوره‌های مختلف داشته است و با توجه به مستطیع بودن حج گزار، مشکل خاصی به جز مشکلات عمومی تغذیه وجود نداشت.

از مشکلات تغذیه حج گزاران، بهداشت نامناسب غذاها و غذاخوری‌ها بود. بر اساس

گزارش‌ها، حتی در سده اخیر نیز وضعیت غذاخوری‌ها بهداشتی نبود و حاجیان ناچار بودند بیشتر غذا را خودشان، بدون گوشت و به صورت آماده، بسته‌بندی کنند و همراه داشته باشند.^۴ همچنین کاهش نقدینگی حج گزار و کاهش آذوقه مناسب در حرمین که متقابلاً موجب کاسته شدن از کیفیت غذا و مشکلات بهداشتی آن می گردید، زمینه ضعف و بیماری حاجی را فراهم می ساخت.^۵ از همین رو در سفرنامه‌ها به قاصدان حج، اموری همانند تقویت جسمانی، اطمینان از سلامت و طاقت حج گزار، گرفتن برنامه غذایی مناسب طبع توصیه شده است.^۶

◀ **مواد غذایی:** مسئله تهیه آذوقه و تسهیل دسترسی به آذوقه و مواد اولیه غذایی، مانند گندم در حرمین، همواره مورد توجه بوده است؛ چنان که برخی دلالتی طعام در مکه را مصداق احتکار دانسته‌اند.^۷

با توجه به کم بودن کشاورزی در قرون اولیه در حرمین، تجارت آذوقه و مواد غذایی از جمله گندم، شغل برخی از مردمان حرمین

۴. میقات حج، ش ۴۵، ص ۱۷۴، «حج‌گزاری ایرانیان از زبان خادمان حجاج».

۵. الرحلة السریة للعقید الروسي، ص ۲۸۲.

۶. بسوی خدا می‌رویم، ص ۸۵.

۷. اخبار مکه، الفاکهی، ج ۳، ص ۵۲.

۱. موسوعة امرأة الحرمين، ج ۳، ص ۲۵۷-۲۵۸.

۲. الرحلة الحجازیه، ص ۱۵۶.

۳. مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، ص ۵۹.

حج گزاران منع کردند و در عوض، همه ساله، معادل ارزش آن، گندم به مکه ارسال می‌داشتند.^{۱۳} هر چند آذوقه‌های ارسالی الزاماً برای مصرف حاجیان نبوده ولی موجب وفور فراوانی مواد غذایی در حرمین می‌گردید.

علاوه بر این، خود حج گزاران نیز بخشی از آذوقه خود را برای مسیر و اقامت در حرمین همراه می‌آوردند. از همین رو حاجیان، در توصیه به حج گزاران و در سفرنامه‌های خود، سفارشات خاصی، از جمله همراه داشتن مایعات و میوه‌جات پخته (کمپوت)، آب لیمو، نان خشک و کم‌روغن دارند.^{۱۴} برخی نیز همراه داشتن مواد غذایی بیشتری همانند برنج، آلوی خشک، روغن، قند و شکر، عدس، باقالی و سبزی خشک، نمک و ادویه، آب لیمو و لیمو عمانی، آب نبات لب‌ترش، سرکه شیره و سکنجبین را نیز به حاجی توصیه می‌کردند.^{۱۵}

طی سده‌های ۱۱ و ۱۲ ق، کشاورزی و تولید گندم، در مناطق مختلف عربستان، از جمله مدینه رایج گردید و در کنار خرما، یکی از محصولات اصلی این منطقه به شمار می‌رفت.^{۱۶} در دوره معاصر، تولید گندم در

بود.^۱ همچنین در دوره‌های مختلف نیز ارسال مواد اولیه غذایی از سوی حاکمان مناطق مختلف یا حکومت مرکزی گزارش شده^۲ و موقوفات و صدقات، از ممالک مختلفی مانند مصر^۳ از سوی ممالیک^۴ (اواسط قرن هفتم تا سال ۹۲۲)،^۵ ایوبیان^۶ (حک: ۵۶۶-۶۴۷ ق.)،^۷ عثمانیان^۸ (حک: ۶۹۹-۱۳۴۲ ق.)^۹ همچون سلطان مراد عثمانی^{۱۰}، و سلطان سلیم عثمانی^{۱۱} وقف و جهت عموم اهل مکه^{۱۲} یا فقرای آن شهر^{۱۳}، ارسال می‌گردید. آذوقه‌های ارسالی، در دوره‌های مختلف، به عناوینی چون دشیشه^{۱۴} و گندم مرادیه^{۱۵} شهرت یافته است. علاوه بر این موارد، در سال ۵۹۷ ق. صلاح‌الدین ایوبی، در سال ۷۲۱ ق. ناصر محمد بن قلاوون، و در سال ۷۶۶ ق. ملک منصور، امیران مکه را از دریافت مالیات از

۱. سفرنامه حجاز، ص ۴۱۳؛ مرآة الحرمین، ص ۴۹۰.

۲. موسوعة مرآة الحرمین، ج ۱، ص ۱۲۵؛ مرآة الحرمین، ص ۱۱۲.

۳. الارح المسکی، ص ۲۰۳-۲۰۵.

۴. بهجة النفوس، ج ۱، ص ۲۹۹.

۵. امراء البلد الحرام، ص ۳۵.

۶. امراء البلد الحرام، ص ۷۳-۷۵.

۷. منافع الکریم، ج ۳، ص ۴۹۴-۴۹۷.

۸. مرآة الحرمین، ص ۲۰۳.

۹. منافع الکریم، ج ۱، ص ۱۹.

۱۰. منافع الکریم، ج ۳، ص ۲۳۶.

۱۱. تاریخ مکه، سیاهی، ص ۳۳۱.

۱۲. منافع الکریم، ج ۳، ص ۴۹۷.

۱۳. سفرنامه حجاز، ص ۱۱۶، ۱۸۰، ۱۸۲؛ مرآة الحرمین، ص ۱۳۱.

۱۴. بسوی خدا می‌رویم، ص ۸۵.

۱۵. بسوی خدا می‌رویم، ص ۸۶.

۱۶. مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، ص ۱۵۸.

عربستان رشد یافته و در سال ۲۰۰۳م. به ۳/۵ میلیون تن رسید.^۱ در عین حال، دولت عربستان، برای تهیه مواد اولیه خوراکی و تغذیه شهروندان خود و حج گزاران، اقدام به واردات منظم مواد اولیه و مصنوعات غذایی کرد. بر اساس آمار وزارت اقتصاد و دارایی عربستان، از سال ۲۰۰۰م. تا سال ۲۰۱۰م. واردات مواد غذایی این کشور بالغ بر ۴۷۸/۵۲۷ میلیون ریال سعودی بود. این رقم در سال ۲۰۱۱م. ده درصد نیز رشد داشته است.^۲

هر چند گزارش‌هایی از فراوانی طعام و آذوقه، در موسم حج، در دوره‌های مختلف نقل شده است^۳، در عین حال وقوع قحطی در مکه، در برخی سال‌ها، تهیه آذوقه حاجیان را با مشکلات جدی مواجه می‌ساخت؛ از جمله در سال‌های ۷۶^۴، ۲۵۱^۵، ۲۶۰^۶، ۲۶۶^۷، ۲۶۸^۸، ۴۴۰^۹ و ۴۴۷^{۱۰} ق که موجب افزایش قیمت و نایاب شدن نان و مواد غذایی دیگر شد.^{۱۱}

جنگ حکومت‌ها یا درگیری داخلی در حرمین نیز موجب کمبود و گرانی می‌گردید.^{۱۲} اطلاع از کمبود آذوقه در مدینه، بعضاً موجب می‌گردید تا حج گزاران، پس از حج، از زیارت مدینه منصرف شده، به وطن خود باز گردند.^{۱۳}

تغذیه حجاج ایرانی در دوره

معاصر: تغذیه حج گزاران ایرانی در دوره اخیر، عمدتاً بر عهده کاروان‌ها بوده است.^{۱۴} با سامان‌یابی حج‌گزاری ایرانیان، این امر از جنبه‌های مختلف مورد نظارت قرار گرفت. حتی در اوایل شکل‌گیری سازمان حج، تغذیه توسط کاروان‌ها و مدیران آن صورت می‌گرفت و سازمان حج بر این امر نظارت می‌کرد؛ از جمله واحد تغذیه و تدارکات با ۱۰ نفر نیرو در مکه و ۵ نفر در مدینه، بر توزیع تدارکات نظارت کرده و به کنترل کمی و کیفی کالاها، بررسی و مقایسه نرخ روزانه میوه در میادین شهرهای مکه و مدینه، به منظور کنترل هزینه‌های مدیران کاروان‌ها می‌پرداختند.^{۱۵} در این میان، به بهداشت تغذیه

۱. حج ۲۵، ص ۲۳۰.

۲. www.mof.gov.sa/Arabic/DownloadsCenter/DocLib6/xls واردات المملكة حسب السلع الرئيسية

۳. موسوعة امرأة الحرمين، ج ۱، ص ۱۲۵؛ امرأة الحرمين، ص ۱۱۲.

۴. انتحاف الوری، ج ۲، ص ۹۱.

۵. انتحاف الوری، ج ۲، ص ۳۴۲.

۶. عر شفاء الغرام، ج ۲، ص ۳۲۵.

۷. نک: سفر نامه میرزا داوود وزیر وظایف، ص ۱۶۲، ۱۶۹؛ مرأة الحرمين، ص ۵۱۰؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی، ص ۱۰۶.

۸. داستان بار یافتگان، ص ۱۶۵، ۱۷۳.

۹. حج (رضایی)، ص ۱۵۶.

۱۰. با کاروان عشق در سال ۷۲، ص ۳۱۰-۳۱۱.

تدارک اقلام غذایی، برخی اقلام مصرفی حج گزاران از ایران تهیه و ارسال می شود و کالاهایی که مصرف روزانه دارند، مثل نان، سبزیجات، میوه و تخم مرغ، از محل تنخواه ارزی، خریداری می شوند. کالاهای اساسی، مانند مرغ، فیله مرغ، ماهی، کره، لبنیات، برنج، آرمیوه، نوشابه و روغن نیز با انجام مناقصه، تهیه می گردد.^۵ برخی سال ها نیز این مواد، از ایران وارد عربستان می شود.^۶ در سال های مختلف، سقف اعتبار خرید سرانه کالا از ایران یا عربستان، متفاوت تعیین می شده است.^۷ این اقلام، از طریق چهار انبار در شهر مکه سابقاً به کاروان ها^۸، و در سال های اخیر، به آشپزخانه های منطقه ای و متمرکز توزیع می گردد.^۹ در شهر مدینه نیز انبار کالاهای خوراکی، مناطق سه گانه را پوشش می دهند.^{۱۰} مسئله طبخ غذا نیز تا سال ۱۳۸۰ ش، از سوی مدیران کاروان ها و در هتل های محل اقامت ایشان، صورت می گرفت.^{۱۱} طرح تغذیه

بیشتر توجه می شد و سازمان حج، با انتشار جزوات با محوریت مسائل بهداشتی و تغذیه، به هدایت زائران می پرداخت.^۱

در سال های بعد، سازمان حج و زیارت، کالاهای مورد نیاز حجاج را توسط یک هیئت منتخب از عربستان یا دیگر کشورها تهیه و میان کاروان ها توزیع می کرد. در مرحله بعد با تشکیل کمیسیونی به نام کمیسیون خرید، این امر انسجام بیشتری پیدا کرد.^۲ همه ساله، پس از اتمام عملیات حج، کمیسیون خرید تدارکات حج، با حضور نمایندگان از بعثه^{*} مقام معظم رهبری و سازمان حج و زیارت^{*}، تشکیل می گردد و با نظر متخصصان امر بهداشت و تغذیه، به تدوین برنامه غذایی و تدارک اقلام مورد نیاز برای حج سال آینده، می پردازد.^۳ آسیب شناسی تدارکات سال قبل، جلسات کارشناسی با متخصصین تغذیه و مدیران آشپزخانه ها، تطابق با ذائقه عموم زائران، تناسب با شرایط آب و هوایی عربستان در برنامه تغذیه حجاج در نظر گرفته می شود.^۴

مسئله تغذیه در دو بعد تهیه مواد اولیه و طبخ غذا مورد توجه است. در بعد تهیه و

۱. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۱۸۲.

۲. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۲۴۱.

۳. حج، ۲۵، ص ۳۴۷-۳۴۸؛ حج، ۲۶، ص ۱۰۸.

۴. حج، ۳۰، ص ۱۷۹.

۵. حج، ۲۵، ص ۳۴۷-۳۴۸.

۶. حج، ۲۷، ص ۱۱۱.

۷. حج، ۲۸، ص ۸۶-۸۷.

۸. حج، ۲۵، ص ۳۴۸-۳۴۹.

۹. حج، ۲۸، ص ۸۶-۸۷.

10. www.hajnews.ir/Default.aspx?tabid=89&article_Type=ArticleView&articleId=81

۱۱. حج، ۲۹، ص ۳۶۹.

متمرکز از سال ۱۳۷۰ ش. در سازمان حج و زیارت مطرح بود و در سال ۱۳۸۰ ش. که دولت عربستان، طبخ غذا در محل هتل‌ها را ممنوع کرد^۱، این طرح عملیاتی گردید. آشپزخانه متمرکز، دارای فواید متعددی همچون ارتقای کیفیت بهداشتی، صرفه‌جویی در نیروی انسانی و هزینه، و برنامه غذایی یکسان کاروان‌های حج است. تا سال ۱۳۸۵ ش. به تدریج، تهیه غذای تمام کاروان‌ها در شهر مدینه، از طریق دو آشپزخانه متمرکز، طبخ و توزیع می‌شد. در شهر مکه نیز این اقدام آغاز شد و تا سال ۱۳۸۳ ش. بیش از ۵۲٪^۲ و در سال ۱۳۸۴ ش. ۷۰٪ زائران و امروزه، کلیه حج‌گزاران در مکه، از تغذیه متمرکز بهره‌مند گردیده‌اند.^۳

تغذیه حج‌گزاران ایرانی در مشاعر و عرفات نیز از سوی سازمان حج و زیارت تهیه می‌گردد.^۴ علاوه بر آشپزخانه متمرکز، از غذای آماده بسته‌بندی شده در ایران نیز برای تغذیه حج‌گزاران، در ایام تشریق و مسافرت‌های بین مکه و مدینه، استفاده می‌گردد.^۵

دو معاونت تغذیه، در ستادهای سازمان حج

و زیارت، در مکه و مدینه، فعالیت می‌نمایند^۶ و دارای ساختاری شامل مدیر، معاون، پزشک مسئول بهداشت، مسئول تغذیه، بخش اداری، بخش توزیع و گروه‌های مختلف پخت است.^۷ این آشپزخانه‌ها از شیوه پخت صنعتی استفاده می‌کنند و با به کارگیری ۱۳۵ پرسنل در مدینه و ۳۴۰ نفر در مکه^۸، طی فرآیندی منظم به تهیه غذای حج‌گزاران می‌پردازند.^۹ توزیع غذای گرم در هیترهای مخصوص، از مراحل پیچیده آشپزخانه متمرکز است که حدود سه ساعت طول می‌کشد.^{۱۰}

سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران، علاوه بر رعایت اصول بهداشتی و مقررات مصوب در این زمینه، توافقات خاصی نیز با کشور عربستان دارد. بر اساس این توافقات، انعقاد هر گونه قرارداد تغذیه یا تهیه مواد غذایی، مگر با مؤسسات و شرکت‌های سعودی، مجاز و واجد شرایط بهداشتی و با هماهنگی شهرداری‌های مکه معظمه، مدینه منوره و جدّه ممنوع است و دست‌اندرکاران تهیه، پخت و سرو غذا، باید مورد معاینات

۱. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۳۶۶.

۲. حج ۲۸، ص ۸۶-۸۷.

۳. حج ۲۶، ص ۳۷۵.

۴. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۴۰۷.

۵. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۲۴۳.

۶. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۳۶۶.

۷. حج ۳۰، ص ۱۷۷.

۸. حج ۲۸، ص ۸۶-۸۷.

۹. حج ۲۹، ص ۳۷۲.

۱۰. حج ۲۹، ص ۳۷۲.

بسته‌های غذایی آماده، شامل شیر، خرما، نان و نوشیدنی، پذیرایی می‌شوند.^۵

◀ منابع

اتحاف السوری: عمر بن محمد بن فهد (م. ۸۸۵ق.)، به کوشش عبدالکریم، مکه، جامعه ام القرى، ۱۴۰۸ق؛ اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه: الفاکهی (م. ۲۷۹ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق؛ اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار: محمد بن عبدالله الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ الارح المسکی فی التاریخ المکی: علی بن عبدالقادر الطبری (م. ۱۰۷۰ق.)، تصحیح اشرف احمد جمال، مکه، مکتبه التجاریه، ۱۴۱۶ق؛ الاعلام باعلام بیت الله الحرام: محمد بن احمد النهروالی (م. ۹۹۰ق.)، تحقیق سعید عبدالفتاح و هشام عبدالعزیز عطا، مکه، مکتبه التجاریه مصطفی احمد الباز، ۱۴۱۶ق؛ با کاروان صفا در سال ۸۲: رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲ش؛ با کاروان عشق در سال ۷۲: رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۲ش؛ البدایة و النهایة فی التاریخ: اسماعیل بن عمر بن کثیر (۷۰۰-۷۷۴ق.)، بیروت، مکتبه المعارف، ۱۴۱۱ق؛ بسوی خدا میرویم: سید محمود طالقانی، تهران، مشعر، ۱۳۸۱ش؛ بهجة النفوس و الاسرار: عبدالله المرجانی (م. ۹۹۹ق.)، به

قرار گیرند و گواهی‌نامه انجام معاینات پزشکی را از شهرداری حرمین دریافت کنند.^۱

◀ تغذیه سایر کشورها در دوره معاصر:

میان کشورهای اسلامی، جمهوری اسلامی ایران، تنها کشوری است که تغذیه و تدارکات حجاج، همانند تهیه مسکن، حمل و نقل، امور پزشکی و ارشاد، به صورت متمرکز صورت می‌گیرد.^۲ تغذیه زائران سایر کشورها شیوه‌های گوناگونی دارد. در برخی کشورها، امور تغذیه بر عهده دولت است و برخی کشورها، شرکت‌های سیاحتی و گاه خود افراد عهده‌دار تهیه غذا هستند.^۳ در برخی ایام حج، تغذیه رایگان از سوی خیرین یا برخی مؤسسات صورت می‌گیرد که معمولاً با ازدحام مواجه می‌گردد.^۴

همچنین طی سال‌های اخیر، سنت مرسوم افطاری دادن در حرمین، شکل منظمی به خود گرفته و در رمضان سال ۱۳۴۳ق/۱۳۹۲ش. طولانی‌ترین سفره افطار در ماه مبارک رمضان، برای عموم حج‌گزاران، در مسجدالحرام برقرار گردید و میلیون‌ها نفر، با

۱. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۸۰ - ۸۱.

۲. با کاروان صفا در سال ۸۲، ص ۱۲۰.

۳. الحج و العمرة، صفر ۱۴۲۹ق، ص ۷۳: مدیریت حج در

کشورهای اسلامی، ص ۵۷: حج ۲۹، ص ۵۰۹.

۴. در حریم حرم، ص ۱۵۵.

5. www.hajnews.ir/Default.aspx?tabid=89&article_Type=ArticleView&articleId=998

[www.shafaqna.com/persian/other](http://www.shafaqna.com/persian/other_services/countries)

[services/countries/saudi_arabia/item/47930](http://saudi_arabia/item/47930)

۱۳۷۵ش؛ خلاصة الكلام في بيان امراء البلد الحرام: احمد بن زبني دهلان (م. ۱۳۰۴ق.)، مصر، المطبعة الخيرية، ۱۳۰۵ق؛ داسنان باريافتگان: مير سيد احمد هدايتي، به كوشش قاضي عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ش؛ در حريم حرم: جواد محدثي، تهران، مشعر، ۱۳۷۵ش؛ الرحلة الحجازية: اوليا جليبي، ترجمه احمد المرسى، قاهره، دار الوفاق العربيه، ۱۹۹۹م؛ الرحلة السرية للعقيد الروسي: عبدالعزيز دولتشين، بيروت، الدار العربية للموسوعات، ۱۴۲۸ق؛ سفرنامه حجاز (الرحلة الحجازية): محمد لبيب البتوني، ترجمه هادي انصاري، تهران، مشعر، ۱۳۸۱ش؛ سفرنامه ميرزا داوود وزير وظيف: ميرزا داود وزير وظيف (م. ۱۳۲۷ق.)، سيد علي قاضي عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۱ش؛ سمط النجوم العوالي في ابناء الاوائل و التوالى: عبدالملك بن حسين العصامي (م. ۱۱۱۱ق.)، به كوشش علي محمد معروض و عادل احمد عبدالموجود، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۹ق؛ السيرة الحلبية: نورالدين علي بن احمد الحلبى (م. ۱۰۴۴ق.)، بيروت، دار المعرفة، ۱۴۰۰ق؛ شفاء الغرام باخبار البلد الحرام: محمد بن احمد التقى الفاسى (م. ۸۲۲ق.)، به كوشش گروهى از علما، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۲۱ق؛ طاهر الكردي: تصحيح عبدالملك بن عبدالله بن دهيش، بيروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ الطبقات الكبرى: محمد بن سعد (م. ۲۳۰ق.)، به كوشش محمد عبدالقادر عطا، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۰ق؛ مثير الغرام الساكن الى أشرف الأماكن: عبدالرحمن بن جوزى (م. ۵۹۷ق.) به كوشش الذهبي، قاهره، دار الحديث، ۱۴۱۵ق؛ مرآة الحرمين: ابراهيم رفعت باشا (م. ۱۳۵۳ق.)، قم،

كوشش محمد عبدالوهاب، بيروت، دار الغرب الاسلامى، ۲۰۰۲م؛ التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم: محمد؛ تاريخ مكة المشرفة و المسجد الحرام و المدينة الشريفة و القبر الشريف: محمد بن الضياء (م. ۸۵۴ق.)، به كوشش علاء الازهرى و ايمن الازهرى، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۲۴ق؛ تاريخ مكة، دراسات فى السياسه و العلم و الاجتماع و العمران: احمد السباعى (م. ۱۴۰۴ق.)، مكة، مطبوعات نادى مكة الثقافى، ۱۴۰۴ق؛ التدوين فى اخبار القزوين: عبدالكريم الرفاعى القزوينى (م. قرن ۶ق.)، به كوشش عزيزالله العطاردي، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۰۸ق؛ حج (رضايي): يوسف رضايي، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش؛ حج ۲۵: گزارشى از حج گزارى سال ۱۴۲۵ قمرى برابر با سال ۱۳۸۳ شمسى، رضا مختارى، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ش؛ حج ۲۶: گزارش حج سال ۱۴۲۶ قمرى برابر سال ۱۳۸۴ شمسى، محمد حسين رجبى، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ حج ۲۷: گزارش حج گزارى ايرانيان در موسم حج سال ۱۴۲۷ هجرى قمرى آذر و دى ۱۳۸۵ شمسى، حسن مهديويان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ حج ۲۸: گزارشى از حج گزارى سال ۱۴۲۸ق.)؛ رضا بابايي و على اكبر جوانفكر، تهران، مشعر، ۱۳۸۷ش؛ حج ۲۹: گزارش حج سال ۱۴۲۹. ق، حجت الله بيات و سيد حسين اسحاقى، تهران، مشعر، ۱۳۸۸ش؛ حج ۳۰: گزارشى از حج گزارى سال ۱۴۳۰ق. برابر با سال ۱۳۸۸ش، سيد جواد ورعى و جواد منصورى، تهران، مشعر، ۱۳۹۰ش؛ الحج و العمره (مجلة شهريه): وزارة الحج، الرياض؛ حجاز در صدر اسلام: صالح احمد العلى، ترجمه عبدالمحمد آيتى، تهران، مشعر،

پی گرفت و نزد پدرش و عالمان بزرگ حوزه علمیه قم، از جمله آیت الله العظمی مرعشی نجفی، آیت الله العظمی گلپایگانی و امام خمینی علیه السلام به تحصیل پرداخت. در سال ۱۳۱۵ش، در دانشکده معقول و منقول تهران، به تحصیل در رشته ادبیات عرب پرداخت. در ۱۳۱۹ش. فارغ التحصیل شد و به قم بازگشت. او در شهر قم، به تدریس و پرورش طلاب و دانش آموزان دبیرستان‌های آموزش و پرورش پرداخت و آموزگار دبیرستان حکیم نظامی، و مدتی مدیر آن بود و در برخی مدارس مذهبی قم، مانند مدرسه دین و دانش تدریس می کرد. در ۱۳۵۰ش، پس از بازنشستگی، به تهران رفت و در دبیرستان‌های مذهبی این شهر مشغول به تدریس شد. در سال ۱۳۵۸ش. به قم بازگشت و در ۱۳۸۲ش، در همین شهر، درگذشت.^۱ از او آثاری در ادبیات و تاریخ بر جای مانده است؛ از جمله کتاب *تاریخ و عقاید وهابیان* که با مقدمه آیت الله العظمی مرعشی نجفی به چاپ رسیده است. (قم، انتشارات کتابچی، ۱۳۲۳ش.) به گفته او انگیزه اش از تألیف این کتاب، حادثه اعدام ابوطالب یزدی به سال ۱۳۶۳ق. / ۱۳۲۲ش. در مکه بود که به اتهام اثبات نشده آلوده کردن

المطبعة العلمية، ۱۳۴۴ق؛ مکه و مدینه از دیدگاه جهانگردان اروپایی: محمدرضا فرهنگ و جعفر خلیلی، تهران، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ش؛ *مناخ الحرم فی اخبار مكة و البيت و ولاة الحرم*: علی بن تاج‌الدین السنجاری (م. ۱۱۲۵ق.)، تحقیق جمیل عبدالله محمد المصری، مکه، جامعة ام القرى، ۱۴۱۹ق؛ *موسوعة مرآة الحرمين الشریفین و جزيرة العرب*: ایوب پاشا صبری (م. ۱۳۰۷ق.)، القاهرة، دار الآفاق العربیه، ۱۴۲۴ق؛ *موسوعة مكة المكرمة و المدينة المنورة*: احمد زکی یمانی، مصر، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۹ق؛ *میقات حج (فصلنامه)*: تهران، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. اباذر جعفری

حج / حمل و نقل ← حج‌گزاری

حج / راه‌ها ← راه‌های حج

حج آن طور که من رفتم: سفرنامه حج،

نوشته علی اصغر فقیهی

این سفرنامه، گزارش سفر حج سال ۱۳۸۶ق / ۱۳۴۵ش. از شهر قم است. نویسنده سفرنامه، علی اصغر فقیهی، نویسنده و پژوهشگر تاریخ، در ۱۳۳۶ق. / ۱۲۹۶ش، در قم متولد شد. پدر او ابوالحسن فقیهی (م. ۱۳۵۹ق.) در سلک روحانیت بود. فقیهی، دروس دینی را در قم

۱. دیروز و امروز قم، ص ۲۱-۲۶، ۴۲.